

Het kapitalisme

Ido de Haan

De totaliteit had op 11 september 2001 een goede dag. De aanslagen op het World Trade Center en het Pentagon werden door velen geduid als het begin van een nieuwe fase in de wereldgeschiedenis. ‘Welkom in de eenentwintigste eeuw’: na tien jaar zoeken was eindelijk een alternatief gevonden voor het conflict van de Koude Oorlog, dat veertig jaar het wereldtoneel had beheerst. De *clash of civilizations*, als tijdsdiagnose vaak bekritiseerd vanwege de vaagheid over de tegengestelde delen, kristalliseerde zich door de klap in New York in één keer uit, als een tik tegen een bak water onder het vriespunt. Het leek opeens volstrekt evident waar het in deze wereld om draait.

‘Et voilà: de moderniteit’, zo goochelde Luuk van Middelaar vorig jaar in een essay in *Trouw* het beeld van onze kant te voorschijn. Vrijheid, welvaart, veiligheid gecombineerd met een onstilbaar verlangen naar geborgenheid – zo ziet het er aan onze kant uit. Het is tot op heden minder gelukt de tegenstander duidelijk te identificeren, alle schoolse uitleg over de zuilen van de islam ten spijt. ‘Zij’ hebben een cultuur die voor alles het tegendeel is van de ‘onze’: de verstikkende geborgenheid van het geloof leidt tot onvrijheid, armoede en onveiligheid. Vandaar dat Van Middelaar niet alleen pleitte voor vastberadenheid in de verdediging van ‘onze’ waarden. Hij keerde zich ook fel tegen de cultuurkritische houding van de progressieve intelligentsia, die weigert in te zien dat ‘haar werkelijk progressieve missie’ ligt in een nieuwe *mission civilisatrice* ten behoeve van de verheffing van de niet-westerse wereld. En zolang die niet gedragen wordt door leiders uit niet-westerse kring, moeten we slechts blij zijn met de ‘imperialistische kruistocht’ die sinds 11 september is ontketend.

Na enkele decennia van kritiek op dichotomieën, ingegeven door differentiedenken, nieuw multiculturalisme of oud politiek pluralisme, viert het dichotome denken weer hoogtij. Met Carl Schmitt in de hand beoefent Van Middelaar opnieuw het denken in absolute tegendelen. Toch is hij filosofisch *up to date*: hij lacht om de totalitaire verleiding van een verzoening van deze delen op een hoger niveau. Zijn Napoleon draagt slechts bommen in zijn ransel – de Wereldgeest heeft hij thuisgelaten. Alleen de overwinning telt, want het is duidelijk dat met zo’n tegenstander nooit wederzijds begrip zal zijn te bereiken.

Economie

Het essay van Luuk van Middelaar is niet alleen uitdrukking van de consensus die sinds 11 september is ontstaan over de evidente superioriteit van 'de moderniteit' – van kapitalisme, verzorgingsstaat en militaire superioriteit. Ook blijkt eens te meer dat linkse kritiek op de westerse wereld zonder al te veel moeite belachelijk kan worden gemaakt. Met name critici van de mondialisering als Naomi Klein en Noreena Hertz moeten het daarbij ontgelden. Zij zijn niet tegen een supranationale interdependentie per se, maar keren zich tegen de kapitalistische vorm van die mondiale samenleving; tegen de multinationals, het mondiale financiële stelsel, tegen de bunkermentaliteit van westerse verzorgingsstaten, die de kosten van de mondialisering op de zwakste schouders afwentelen. Maar hun kritiek is kwetsbaar, juist omdat op mondiaal niveau de westerse staten met al hun welvaart en zekerheid de beste papieren hebben. Want wie is er nu tegen welvaart, vrijheid en zekerheid? Niemand toch zeker! Zijn degenen die op zoek zijn naar een grotere geborgenheid in alle ernst bereid daarvoor de armoede, onderdrukking en onveiligheid van niet-westerse regimes op de koop toe te nemen? Nee dus – en daarom kan de kritiek op het kapitalisme makkelijk worden weggezet als, in het beste geval, een romantische pose, maar in deze tijden van oorlog al gauw een vorm van verraad aan de goede zaak.

De kritische vermogens van linkse intellectuelen zijn echter niet pas met de ineenstorting van het World Trade Center onder het gewicht van de werkelijkheid bezwaken. De doopnaam van dit tijdschrift geeft aan dat het leven van de kritische intellectueel al een tijd niet over rozen gaat. Lange tijd had diens worsteling vooral betrekking op de crisis van het marxisme. De discussie daarover is na de val van de Muur met een zucht van verlichting buiten de deur gezet. De verzamelde MEW worden de laatste jaren aan het eind van iedere Koninginnedag door de vuilnismanen opgeveegd – zelfs uit nostalgie wil niemand er nog een kwartje aan spenderen. Opgelucht ging men over op andere onderwerpen: multiculturalisme, identiteitspolitiek, het milieu of de biotechnologie. De politiek werd herontdekt. Met veel genoegen stortten filosofen zich weer op politieke denkers als Machiavelli, Montesquieu en Tocqueville, die politiek liever verbonden met de cultuur dan met de economie, en bovendien zoveel mooier schreven dan de gemiddelde marxist.

Toch blijft er iets knagen. Richard Rorty, *pet philosopher* van de sociaal-politieke filosofen in een postkritisch tijdperk, keerde zich enige tijd geleden al tegen de *cultural left*, die zinloze theoretische exercities koppelt aan een gratuite retoriek van onderdrukking en bevrijding: 'Om weer enigszins relevant te worden, zouden ze zich moeten wenden tot het oude reformistische links, en vooral tot de vakbeweging. Ze zouden ook veel meer over geld moeten praten dan nu het geval is en minder over sociale stigmatiseringen' (Krisis 69, 10). Van een heel andere kant klonk een vergelijkbaar geluid. De Franse socioloog Luc Boltanski schreef samen met Eve Chiapello een uitgebreide studie, *Le nouvel esprit du capitalisme*, vanuit hun onvrede over 'de verslapping van de kritiek' op dat kapitalisme. Op het eerste gezicht is het misschien

opmerkelijk dat juist Fransen onder die verslapping lijden. Nergens wordt zo hardgrondig gefulmineerd tegen *l'horreur économique*, zoals de recente aanklacht tegen het kapitalisme van Viviane Forrester heet. Maar het volkomen gebrek aan nuance of theoretische verdieping in deze bestseller geeft precies aan waar het om draait: linkse intellectuelen houden een antikapitalistisch *gut feeling*, maar voelen zich filosofisch klemgezet tussen verroest marxisme en frivool postmodernisme.

Ontleden

Dat wil niet zeggen dat het kapitalisme na de val van de Muur een *non-issue* is geworden, een posthistorische oceaan waarin alle vissen, groot en klein, nu eenmaal hebben te zwemmen. Er zijn wel degelijk zinvolle pogingen gedaan het kapitalisme nader te analyseren. Maar het gaat dan ook precies daarover: analyse, het uiteenleggen, onderscheiden, ontleden van wat op het eerste gezicht een samenhangend systeem is. 'Het kapitalisme' gaat zo op in een veelheid van 'kapitalismen'. De filosofie, voorheen op zoek naar de eenheid van de delen, maakt daarmee een empirische wending en sluit zich aan bij de sociaal-wetenschappelijke zoektocht naar de significante verschillen.

Nu is de neiging tot onderscheiden niet nieuw voor de kapitalismekritiek. Marx' materialisme was ook altijd historisch en daarom lag het voor de hand niet alleen het kapitalisme als historische fase te zien, maar ook een fasering in de historische gedaanten van het kapitalisme aan te brengen. Met name de veranderende relatie tussen eigenaars, beheerders en producenten noopte tot een verfijning van het kapitalisme als alomvattend model: eigenaars vielen uiteen in anonieme aandeelhouders, de bedrijfsvoering kwam in handen van managers, en degenen die de arbeid leverden gingen via de herverdelingsmachinerie van de staat meedelen in de vruchten van de kapitalistische productie. Dergelijke verschillen in regimes van economische organisatie leidden tot een temporele typering van een handels-, industrieel, hoog-, laat-, staatsmonopolisch en wat al niet voor kapitalisme.

In een tweede vorm waarin het kapitalisme werd ontleed, lag de nadruk niet op economische maar eerder op politieke factoren. Economische regimes en eigendomsverhoudingen bestonden niet in een luchtledige, maar waren ingebed in een juridische en statelijke context. Die was politiek beïnvloedbaar, maar tegelijk afhankelijk van uiteenlopende staatsvormen, nationale tradities en politieke culturen. Op basis daarvan is bijvoorbeeld een onderscheid gemaakt tussen *cultures of capitalism* (Hampden-Turner en Trompenaar 1993), of tussen een Angelsaksisch en een Rijnlands model (Albert 1991), tussen verschillende *worlds of welfare-capitalism* (Esping-Andersen 1990), of nog specifiek: het Zweedse model, of het Nederlandse poldermodel. Kenmerkend voor al dit soort onderscheidingen is dat ze tegelijk descriptief en normatief zijn. Zij fungeren steeds weer als al of niet navolgenswaardig model van economische organisatie, met een opvallend wisselende populariteit. Zo gold Nederland lange tijd als de *sick man of Europe* vanwege zijn verstarde corporatisme,

maar maakte de Nederlandse sociaal-economische overlegstructuur in de jaren negentig opeens school als model van pijnloze aanpassing aan de ontwikkeling van de wereldeconomie. Een vergelijkbare populariteitsfluctuatie onderging de *Reagonomics* van de jaren tachtig, het Zweedse model en het Duitse *Wirtschaftswunder*. Ook zijn er landen die nooit als model hebben gefungeerd: Frankrijk was met zijn genationaliseerde bedrijvigheid een vreemde eend in de kapitalistische bijt. Bovendien maakten een communistisch geïnspireerde intelligentsia en een politiek anti-Amerikanisme, ingegeven door het terugverlangen naar nationale grandeur, van Frankrijk een land dat eerder model staat voor het antikapitalisme dan voor een kapitalisme.

Het denken in nationale modellen lijkt voor de hand te liggen: vooralsnog blijft de nationale staat het kader waar economische organisaties zich aan te conformeren hebben. Toch wordt de laatste tijd steeds meer de nadruk gelegd op het belang van supra- maar minstens zoveel van subnationale kaders waarin het kapitalisme is ingebed. Het is niet te ontkennen dat met name de internationale monetaire speculatie van grote invloed is op het functioneren van nationale economieën. Minstens zo belangrijk blijkt evenwel de invloed van de regionale infrastructuur. Met name in landen als Duitsland en Italië (niet voor niets de landen met een min of meer federalistische structuur) blijken er grote regionale verschillen in efficiëntie en rechtvaardigheid te bestaan, die nauw samenhangen met het vertrouwen, de competenties en daarmee de vitaliteit die regionale sociaal-culturele netwerken en politiek-economische instituties genereren (zie bijdragen in Hollingsworth en Boyer 1997).

Een zuiver kapitalisme?

De empirische studie van kapitalismen heeft een hoop opgeleverd. Er is met veel grotere precisie dan in het historisch materialisme nagegaan op welke uiteenlopende manieren het kapitalisme is ingebed. Ook zijn de mogelijkheden tot aanpassing en hervorming van het kapitalisme in dit soort onderzoeken veel duidelijker geworden. Steeds weer blijkt dat tamelijk kleine institutionele verschillen – bijvoorbeeld de inrichting van de medezeggenschap of van het pensioenstelsel, of de regeling van de beroepsopleidingen – van grote invloed kunnen zijn op het functioneren van de kapitalistische economie. Al dat soort detailleringen roept evenwel de vraag op of er nog wel gesproken kan worden van een kapitalisme, los van zijn talrijke inbeddingen. Bestaat er een zuiver kapitalisme, dat onafhankelijk van zijn sociale, politieke en culturele context onderscheiden en beoordeeld kan worden? Heeft het nog wel zin om te spreken van het kapitalisme?

De implicatie van empirische kapitalismestudies lijkt te zijn dat dat eigenlijk niet kan. Om te beginnen is het kapitalisme historisch variabel en hebben er zich in de loop van de tijd zoveel fundamentele veranderingen voorgedaan, dat slechts op een allerhoogst en weinig verhelderend abstractieniveau valt te praten over één kapitalisme. Die veranderingen betreffen bijvoorbeeld de scheiding tussen eigendom van de productiemiddelen en beheer van de productie; de opkomst van een tertiaire,

kwartaire, en met de IT zelfs quintaire sector – en meer in het algemeen het onderscheid in sectoren met een eigen institutionele en economische logica; de transformatie van de middenklasse, eerst het ontstaan ervan überhaupt en de laatste kwart eeuw het toenemend belang van scheidslijnen daarbinnen die weinig met economische beginselen van doen lijken te hebben; en de opkomst van nieuwe managementstechnieken, met grote aandacht voor beperking van formele hiërarchie, bedrijfscultuur en motivatiebevordering. Samen met de grote nationale en regionale verscheidenheid aan kapitalismen maken al dit soort ontwikkelingen het moeilijk van een eeuwig gelijkblijvende kern van kapitalisme te spreken.

Toch gebeurt het. Dat feit alleen al is veelzeggend. Om te beginnen is er een hele reeks van nieuwe activisten die zich in Seattle, Genua en tal van andere plaatsen hebben verenigd in het verzet tegen de kapitalistische vorm van de huidige mondialisering. Zij zijn opgenomen in een dynamiek van mobilisatie en tegenmobilisatie – van toenemende internationale integratie van economische invloedssferen, in de WTO, het IMF en de Wereldbank aan de ene kant; en organisatie en samenwerking van nationale en transnationale NGO's en actiegroepen, verenigd in een antikapitalistisch front. Hoe sterk die dynamiek is, bleek toen op 2 december jl. een actiedag voor het kapitalisme werd georganiseerd. Ook de libertaristische organisatoren van dit tegengeluid zagen blijkbaar een samenhangend systeem, het kapitalisme, waarop de nodige affectieve energie gericht kon worden. Maar zij waren niet de eersten. De kampioenen van het kapitalisme, zoals Francis Fukuyama, of in Nederland Frits Bolkestein en Luuk van Middelaar, presenteren zich als de vaandeldragers van het geüniformeerde kapitalistische leger, niet van de ongeregelde troepen van nationale en regionale kapitalismen.

Nu zal het niet de eerste keer zijn dat er een debat ontstaat waarin het centrale omstreden begrip nogal plooibaar is. Hevige publieke debatten – over het ware geloof, de echte vrijheid, de juiste partijlijn – worden pas mogelijk als er de nodige conceptuele frictie is. Wat het kapitalisme is, en of er eigenlijk wel van één kapitalisme gesproken kan worden, is nu juist inzet van de strijd tussen voor- en tegenstanders ... van het kapitalisme. Maar voorbij dergelijke discursieve patstellingen is er nog wel wat meer te zeggen. Het vermoeden dat er van een kapitalisme gesproken kan worden los van zijn inbedding volgt namelijk juist uit die metafoor: de bedding is variabel, maar wat wordt ingebed is steeds weer hetzelfde monster. Het feit dat het kapitalisme op steeds weer andere wijze wordt gedomesticeerd, wijst op een variatie aan verdedigingstactieken, maar wellicht ook op een uniformiteit van de bedreiging.

Daar komt nog iets bij. De abstractie van het kapitalisme, losgemaakt uit zijn inbedding, is niet alleen een conceptuele operatie, maar zou wel eens kenmerkend kunnen zijn voor de praktijk van het kapitalisme. Zo heeft Albert Hirschman eens een matrix gemaakt van de relatie tussen kapitalistische productie en sociaal-culturele inbedding. Die bedding kon de ontwikkeling van het kapitalisme bevorderen (bijvoorbeeld de protestantse ethiek) of remmen (bijvoorbeeld de kluisters van het

feodalisme); terwijl anderzijds het kapitalisme de bedding kon voeden (de *doux commerce*) of vernietigen (Schumpeters *creative destruction*, of Marx' klassenstrijd). Het gaat hier om de vraag welke van de laatste twee de meest waarschijnlijke uitkomst is. Overigens is de ene of de andere diagnose niet gelijkelijk aan voor- en tegenstanders toe te schrijven. Terwijl tegenstanders de vernietiging van het maatschappelijk weefsel vrezen, beamen voorstanders van het kapitalisme veelal de gedachte dat het kapitalisme alle oude vormen en gedachten in rook doet opgaan, maar verbinden daar de positieve conclusie aan dat daarmee de individuele vrijheid en democratische zelfbinding wordt bevorderd. En dat wil dus zeggen: het kapitaal brengt niet minder geborgenheid, maar van een andere en kwalitatief betere soort.

Klopt dat? Bevordert het kapitalisme democratische vrijheden, of bestaan die in het geheel niet dankzij, of erger nog, slechts ondanks de macht van het kapitaal? Het is opvallend dat zelfs een van de grootste pleitbezorgers van het kapitalisme van de afgelopen jaren, Francis Fukuyama, hier nog een slag om de arm houdt. Hij onderscheidt een economische van een politieke modernisering en stelt dat de toenemende efficiëntie en welvaart nog niet vanzelfsprekend leiden tot meer democratie. Politieke modernisering is de uitkomst van een culturele strijd om *Anerkennung*, die in zijn oordeel leidt tot een verbreiding van een egalitair ethos. Even afgezien van de vraag of dat op zich een houdbare gedachte is, blijft met die opvatting het kapitalisme als uitkomst van de economische modernisering, losstaan van de culturele en politieke context. De 'kapitalistische democratie' bestaat niet uit één stuk, maar uit (minstens) twee losse delen.

Dit is het kapitalisme

De constatering dat het kapitalisme los van zijn inbedding kan worden begrepen, geeft nog geen uitsluitsel over zijn identiteit. Hoe zou je die moeten typeren? Alleen de vraag stellen is al aanmatigend. Met het risico aan hoogmoed ten onder te gaan, zal ik toch een poging tot een antwoord wagen, juist omdat de mogelijkheid om het kapitalisme in het algemeenheid te typeren uiteindelijk doorslaggevend is voor de vraag of het zinvol is een standpunt voor of tegen 'het kapitalisme' te formuleren. Ergo: dit is het kapitalisme.

Ten eerste: het kapitalisme is gebaseerd op het winstbeginsel. De deelnemers in een kapitalistische economie streven naar een vermeerdering van kapitaal. Dat doen ze niet omdat ze zo van geld houden, maar omdat het verwerven van meer kapitaal de enige manier is om als ondernemer te overleven. De meeste leden van een kapitalistische maatschappij zijn afgeschermd van die logica, door arbeidswetten, sociale zekerheidsregelingen en de geborgenheid van vrienden en familie. Maar de *bottom line* is dat alleen die activiteit wat oplevert die op korte termijn meer loont dan een andere.

Dat leidt tot een tweede kenmerk: kapitalisten hebben de pest aan concurrentie. Het kapitalisme en de vrije markt staan haaks op elkaar. Het ideaal van elke kapita-

list is monopolievorming – de situatie waarin de winst van anderen tot nul is gedaald en hijzelf straffeloos zijn winstmarge mag vergroten. Dat werkt het best met de steun van de staat of een andere machtige instantie – de partij bijvoorbeeld. Het is daarom niet verbazingwekkend dat na de ineensorting van het sovjetcommunisme daar het meest hardhardige kapitalisme totstandkwam. De afstand tussen monopolievorming onder hoede van de geheime politie of onder die van de mafia is per salvo niet heel erg groot.

Ten derde: kapitalisme leidt tot sociale ongelijkheid. Dat volgt eigenlijk al uit de eerste twee kenmerken, van het winstbeginsel en de monopolievorming. Het is evenwel zinnig dit punt apart te noemen, omdat het in de marxistische kritiek naast de ‘vervreemdende arbeid’ altijd als tweede bezwaar van het kapitalisme is genoemd. Of ongelijkheid een bezwaar is, hangt evenwel af van de rechtvaardigingen die daarvoor te geven zijn. Dat is een eindeloze discussie – men leze de *moral philosophy* erop na, van Locke en Smith tot en met Nozick, Rawls en alles wat daartussen en erna kwam.

Uit de sociale ongelijkheid volgt dat de meeste mensen in een kapitalistische samenleving niet meer hebben aan te bieden dan hun arbeidskracht. Dat klinkt erger dan het is. Arbeid levert meer inkomsten op dan bedelen, is over het algemeen minder vernederend – en bovendien veiliger dan stelen. Dat geldt zelfs voor die landen waar de arbeid onverminderd als uitbuiting kan worden aangemerkt. Ondanks het relatieve voordeel dat arbeid daar oplevert, zijn wij in het Westen geneigd de vernedering ervan te onderkennen, omdat we weten dat er hier, bij ons, niemand nog bereid is onder de daar geldende voorwaarden dergelijke arbeid te verrichten. In het Westen is na een eeuw van humanisering de arbeid in nog maar weinig gevallen vernederend. Dat is in de eerste plaats het gevolg van arbeidswetgeving en sociale zekerheid, maar in toenemende mate ook een uitvloeisel van nieuwe management-technieken, waarin motivatie, inspraak en *empowerment* hoog staan aangeschreven. Maar soms valt er weinig te motiveren, in te spreken en te bekrachtigen. Sommige baantjes blijven klote of zo zwaar dat mensen na een paar jaar op zijn, terwijl tegelijkertijd de productiviteit ervan moeilijk te kwantificeren is. Vandaar de tekorten in de zorg en het onderwijs; vandaar de hopeloze discussie over de stijging van de salarissen in die sectoren – gezondheid en wijsheid zijn *priceless*. Hun economische waarde is moeilijk te schatten; de vraag ernaar is immer groeiend; en ze vergen zo’n grote inzet van de werknemers dat ze onbetaalbaar worden.

Ten vijfde: in een samenleving gebaseerd op het winstbeginsel worden sociale verhoudingen gedomineerd door de *cash nexus*. Daarmee is niet gezegd dat aan ieder menselijk contact geld te pas komt – wel dat geen enkel domein van het sociale leven daar vanzelfsprekend van gevrijwaard is. Het vereist inzet en oplettendheid om te voorkomen dat aandacht, liefde, vorming, creativiteit en nog heel veel andere sociale goederen gemonetariseerd worden. In veel gevallen is dat niet moeilijk, omdat de waarde ervan, los van de prijs, makkelijk in te schatten is. Maar er zijn ook terreinen waar dat minder duidelijk is. Smaak wordt vaak op een lijn gezet met de keuze van

de consument; eigen verantwoordelijkheid met een persoonlijk budget; motivatie met het reageren op financiële prikkels.

Hiermee hangt het zesde punt samen: de spanningsverhouding tussen kapitalisme en democratie. Kapitalisten hebben het moeilijk met politieke gelijkheid. Ook dat volgt al uit de eerste twee punten. Immers, monopolievorming kan worden bestreden door de zwakkere partijen op de markt middelen te geven die ze kunnen inzetten ongeacht hun economische positie. Passief en actief stemrecht in het bestuur van een effectieve staat kan dat bewerkstelligen. Een sterke legermacht overigens ook. Voor kapitalisten is de vraag of een democratisch parlement of een kolonelsregime de voorkeur verdient derhalve geen principiële maar pragmatische kwestie – van wie heeft hij de minste last en de meeste steun te verwachten?

Voor en dus tegen

Dit is het kapitalisme. Zijn we er tegen of zijn we ervoor? Die vraag lijkt nog simplistischer dan de poging het kapitalisme *im Allgemeinen* te typeren. Toch moet ook die hier gesteld – omdat hij elders steeds weer wordt opgeworpen. Door Van Middelaar bijvoorbeeld. Zijn antwoord is helder: ‘Beter de verderfelijke en op winst jagende multinationals dan helemaal geen kapitaal.’ De statistieken geven hem gelijk: alleen de landen die hun grenzen hebben opengesteld voor het internationale kapitaal zijn erop vooruitgegaan. Het enige alternatief voor het kapitalisme is armoede en achteruitgang. De keuze is niet moeilijk – en sterker nog, het zou van morele onverantwoordelijkheid getuigen de rest van de mensheid op zo kort mogelijke termijn te laten delen in de vruchten van het kapitalisme. In plaats van ons te wentelen in een misplaatst schuldgevoel, roept Van Middelaar ons op tot een nieuwe *mission civilisatrice*.

Ik weet dat zo net nog niet. De berekening van de voordelen van het kapitalisme is mij iets te eenvoudig. Inderdaad, iedereen wordt rijk, dus geen gezeik. Maar als er op een utilitaristische manier wordt gerekend, dan zijn er nog een paar kostenposten die mogen worden meegenomen. Groeiende welvaart ging gepaard met een stijgende omvang van de bevolking, en zelfs als dus de meeste mensen er een beetje op vooruit zijn gegaan is het aantal mensen dat op een erbarmelijk minimum leeft explosief gegroeid. Tegelijkertijd is de rijkdom van de allerrijksten eveneens gegroeid. ‘Fijn voor ze, en goed voor de rest’, zou de fan van het kapitalisme zeggen, maar hij moet er dan wel bij vertellen dat daarmee ook het vermogen van de rijken om zich te wapenen tegen de ‘hindermacht’ van de armen nogal is gegroeid. Zonder nu verder in details te treden over de aanslag op 11 september, maar als reactie op een terroristische aanslag getuigt het platbombarderen van een derdewereldland, het omverwerpen van een regering en het wereldwijd criminaliseren van grote groepen moslims niet direct van terughoudendheid.

Je kan vooruitgang ook anders bekijken, bijvoorbeeld als de toegenomen reflexiviteit en een sterkere gevoeligheid voor de onderlinge verwevenheid van de verschil-

lende delen van de wereld. Ook in dat perspectief is er nog wel wat voor het kapitalisme te zeggen. Immers, overal waar winst valt te behalen dringt het kapitaal door en zo worden grenzen ontsloten en de afstanden tussen landen, culturen en wereldbeelden overbrugd. Maar wat vanuit het oogpunt van het Westen wordt gezien als een verrijkend contact, wordt elders vaak ervaren als een roofoverval. Wanneer de culturele zegeningen van het kapitaal ervaren worden als de wereldwijde verbreding van een hit *and run*-mentaliteit, hoeveel wederzijds begrip komt er dan tot stand?

Ten slotte: de positieve gevolgen van het kapitalisme ontstaan alleen wanneer dat is ingebed in een vrije markt, een systeem van rechten en een democratische en effectieve overheid. Die inbedding wordt niet door het kapitalisme gecreëerd en in sommige gevallen er zelfs juist door geërodeerd. In die laatste zin roept het kapitalisme altijd weer zijn eigen kritiek op – het functioneert slechts door de condities voor zijn functioneren te frustreren en mobiliseert daardoor de tegenkrachten die nodig zijn voor zijn eigen overleven. Daarom is de vraag ‘het kapitalisme, voor of tegen?’ verkeerd gesteld. Het moet zijn ‘het kapitalisme, voor, en dus tegen’. Want het kapitalisme is één ding, maar een goede samenleving is nog iets anders.

Literatuur

- Albert, M. (1991) *Capitalisme contre capitalisme*. Parijs.
- Boltanski, L. en E. Chiapello (1999) *Le nouvel esprit du capitalisme*. Parijs.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge.
- Forrester, V. (1996) *L'horreur économique*. Parijs.
- Fukuyama, F. (1992) *The end of history and the last man*. New York.
- Hampden-Turner, C. en F. Trompenaar (1993) *The seven cultures of capitalism*. New York.
- Hollingsworth, J. R. en R. Boyer (red.) (1997) *Contemporary capitalism. The embeddedness of institutions*. Cambridge.
- Middelaar, L. van (2001) Et voilà: de moderniteit. *Trouw* 1 december 2001.